

Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei

Az aracsi templom szakirodalma után kutatók számára 2009 óta változatlan a kínálat. 2009-ben jelent meg az *Aracs. Templomok. Temető. Monostor* című könyv, amely mindmáig igényt tarthat a téma legfrissebbnek számító irodalma címére.¹ Az eltelt három-négy évből még csak az ezt ismertető publikációval sem találkozni. A Nebojša Stanojev által jegyzett mű az újvidéki Forum és a Vajdasági Múzeum közös kiadványaként látott napvilágot, mint a Vajdasági Múzeum Különkiadványok/Monographie sorozatának XVI. kötete. A szakirodalom után kutató és/vagy a Forum kiadványait ismerő számára egyértelmű: mivel az említett sorozat a Múzeum kiadványa és szerb nyelvű, a kézbe vett könyv nem lehet más, mint a Forummal közös második, magyar nyelvű (egyébként változatlan) kiadás.² A magyar nyelvű változat ugyanakkor nem árulja el, hogy az eredeti kiadvány mikor jelent meg. Vagyis: a legfrissebb irodalmat meglelni vélte kutató csak azt tudja: a könyv maga valóban új, de azt nem, hogy az eredeti múzeumi kiadvány mennyire az. Még kevésbé azt, hogy maga a kézirat valóban a legfrissebbnek mondható-e.

Az előbbi kérdésre a választ az eredeti kiadásban lelmi: a kiadvány 2004-beli. Ez azt jelenti, hogy jelen írás bevezető mondatán módosítani kell: az aracsi templom szakirodalma után kutató számára 2005 óta lényegében változatlan a kínálat, a Forumnál ugyanis ekkor jelent meg *Az aracsi templomrom* című könyv, amelyet jómagam írtam az 1997-ben megvédett művészettörténeti szakdolgozatom alapján.³

¹ Stanojev, Nebojša: *Aracs. Templomok. Temető. Monostor*. Újvidék, 2009 (a továbbiakban: Stanojev 2009).

² Stanojev művét Valkay Zoltán fordította magyar nyelvre.

³ Raffay Endre: *Az aracsi templomrom*. Újvidék, 2005 (a továbbiakban: Raffay 2005). Időközben (jelen írásomat már igen régóta fogalmazgatom – talán abban reménykedve, hogy a kritikai jellegű részeket mégsem nekem kell papírra vetnem) ezen a

Az utóbbi, a Stanojev-féle kéziratra vonatkozó kérdésre nehezebb választ találni, mert a kézirat megszületésének idejéről és körülményeiről a szerző nem kívánta az olvasót tájékoztatni. Holott a tudomány képviselői számára egyértelmű, így azt hiszem, Stanojev sem gondolhatta másként, hogy a kutatási eredmények értékelésének az érvénye a mindenkori új eredmények függvénye, és az évszám nélküliség sem kölcsönözhet időtlenséget egy-egy tudományos műnek.

A kutató olvasónak tehát a frissesség megállapításának okán nem árt magának a szövegnek a datálásával is foglalkoznia – mielőtt a templomromnak a datálási problémáival szembesülne. Stanojev művéből egyértelmű, hogy a kézirat nem készülhetett korábban, mint maga az aracsi régészeti kutatás, amelyet Nagy Sándor vezetett 1970 és 1978 között.⁴ A helyszíni kutatásban könyvünk szerzője mint a becsei Városi Múzeum régésze vett részt, amint arról a bevezető mondataiban olvashatunk.⁵ Ugyancsak innen értesülünk arról, hogy a szerző a könyv írásakor az újvidéki Városi Múzeum alkalmazottja volt, ami alapján biztosra vehető, hogy a szerző a munkájának a leletekkel foglalkozó részeihez a kutatásokat a Múzeumba kerülve végezhetette el. (Az már csak feltételezés, hogy erre nagyrészt Nagy Sándor halálát követően kerülhetett sor.) Kérdés: meddig dolgozott a művén? Ennek mondatait a XX. század legvégén vehette papírra: benne a legfrissebb irodalmi hivatkozás 1999-es, és a szövegben is a XIX. századról szól előző századként.⁶ A kéziratnak a századvég előtt/körül való lezárását bizonyítja a könyv képanyaga is. Annak ellenére, hogy a könyvben a *Dél-Alföld és Szer* című, 2000-ben megjelent tanulmánykötet számára dolgozva Aracson járt Mudrák Attila fényképeit is felhasználta⁷, az ugyane kötetben napvilágot látott aracsi vonatkozású tanulmányokra (Tóth Sándoréra és jómagaméra⁸) már nem hivatkozott. A szerző a tanulmánykötet új tanulmányairól nem akart tudomást venni. Nem látok erre

mondaton is módosítanom kell. A módosítást az indokolja, hogy Biacsi Karolina kőszobrász-restaurátor művész a szakdolgozatához készült kutatásait publikálta (amely kutatásokban szakértőként magam is szerepet kaptam): Biacsi Karolina: *A délvidéki aracsi templomrom kőzetanyagainak kutatása*. In: *Kő XIV*, 2012, 3, 18–23. Biacsi Karolina: *Az aracsi templomrom vakolatainak, habarcsainak és faragványainak állapota*. In: *Kő XIV*, 2012, 4, 27–32.

⁴ Stanojev 2009, 4.

⁵ Uo.

⁶ Stanojev 2009, 5. Irodalomjegyzék: 131–137.

⁷ Stanojev 2009, 138.

⁸ Tóth Sándor: *Az aracsi kő rokonsága*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000 (a továbbiakban: *Dél-Alföld*), 429–447 (a továbbiakban: Tóth 2000). Raffay Endre: *Az aracsi templom*. In: *Dél-Alföld*, 449–474.

más okot, mint azt, hogy a szövege ekkor már nyomdakész volt, amelybe már nem akart belenyúlni, sajnos, az irodalomlista bővítésének erejéig sem, csak a képanyag rendezése-bővítése kapcsán. A kiadvány megjelenésére viszont még négy évet kellett várnia. Kérdés viszont, hogy az általa használt, tehát 1999-ig megjelent irodalomból miért hiányzik pl. három tanulmány is, amelyek az újvidéki *Magyar Szó* Kilátójában jelentek meg 1998-ban.⁹

Megállapítható tehát, hogy Stanojev 2009-ben magyarul megjelent műve az Aracs-irodalomnak nem a legfrissebb terméke. Hozzá kell tenni, hogy a művészettörténeti vonatkozások tekintetében semmiféle frissesség sem jellemzi. A régészetiak tekintetében viszont a művet forrásértékűnek kell értékelni – e szempontból nem relevánsak a frissességének és a művészettörténeti vonatkozású irodalom nem teljes körű feldolgozottságának a problémái. Stanojev műve valódi értékeinek megismerése és elismerése szempontjából ugyanakkor sajnálatos, hogy a könyvvel művészettörténészként foglalkozom és nem régészként, hiszen ez utóbbi tudománynak nem vagyok képviselője. Mindenesetre a könyvvel foglalkozva szeretném megragadni az alkalmat, hogy az Aracs-témában korábban tett megállapításaimat is bővítsem, illetve az új vagy újabban publikált eredményeknek megfelelően revideáljam.

Az elmondottakból tehát kitűnik, hogy az alább következőket nem lehet könyvismertetésként értékelni és használni: írásom több is és kevesebb is, mint egy recenzió. Kezdjük a témát (mégis) egy kis ismerkedéssel!

A 2009-ben megjelent Aracs-könyvet kézbe vevő olvasónak a tájékoztatása nemcsak az eredeti kiadás évszáma és a kézirat készülési idejének meghatározása szempontjából hiányos: a tájékozódást-ismerkedést megnehezíti, hogy nincs benne tartalomjegyzék. Pedig a szöveg fejezetekre tagolódik.¹⁰ A fejezeteket nemcsak a cím, hanem az oldalak tetején futó szöveg is jelöli, amely viszont csak tartalmilag azonos a fejezetcímekkel.¹¹ Fejezetcím ugyan nem vezet be, de a könyv bevezető szöveggel indul és összefoglalással zárul.¹² A könyvet francia nyelvű összefoglalás és iroda-

⁹ Raffay Endre: *Kérdések és válaszok az aracsi templomról – 1. A kérdések*. In: *Magyar Szó (Kilátó)* XXXVII, 1998, 8, 15, 8, Raffay Endre: *Kérdések és válaszok az aracsi templomról – 2. A válaszok*. In: *Magyar Szó (Kilátó)* XXXVII, 1998, 8, 22, 8, Raffay Endre: *Aracs, Esztergom, Modena*. In: *Magyar Szó (Kilátó)* XXXVII, 1998, 12, 15, 8.

¹⁰ Stanojev 2009, 5–31: *Templomok*. Uo.: 34–74: *Temető*. Uo.: 75–123: *A monostor*.

¹¹ *Az aracsi templomok, Az aracsi temető, Az aracsi monostor*.

¹² Ezeket csak az oldal tetején futó cím jelöli: *Az aracsi templomok, temető, monostor* (Stanojev 2009, 5, 123–126).

lomjegyzék egészíti ki.¹³ Az aracsi kőről nem szól önálló rész, a darabról a templomok kapcsán esik szó.¹⁴ A legutóbbi ásatáskor előkerült leletek (egyébként teljesnek nem mondható) katalógusa sem képez önálló fejezetet (bár a leletek számozás folyamatos), hanem más fejezetekbe tagolódva jelenik meg – a monostoriak nem is egy, hanem (a pénzleleteket nem számítva) háromba.¹⁵ Mindenesetre a kötet tudományos értékre leginkább a leletek katalógusa révén tarthat igényt. A szöveghez lábjegyzetek nem, csak a folyó szövegben elhelyezett zárójeles irodalmi hivatkozások tartoznak.

A tartalomjegyzék hiánya a tájékozódni akarót lapozgató ismerkedésre ösztönzi. Ennek során elsőként a képek hívják fel a figyelmet magukra.¹⁶ Aláírásaik pedig a szakkifejezések használatának és a fordításnak a problémáira irányítják a figyelmet és néhány hibára is. A 17. képen nem a déli, hanem az északi apszis jelenik meg, a VII. képen nem a középső apszis *melletti félfejezetek* láthatók, hanem a déli mellékapszis (a déli mellékapszis és a főapszis közti falpillérrel és a mellékhajó délkeleti szögletének konzolával), a 23. képen nem a mellékapszis tetőszerkezet *támasztéka*, hanem a tetőzetét lezáró kőelem szerepel, a 24. és a 25. kép falpillérei nem a *főapszisban* állnak, hanem a főapszis és a mellékapszisok közt, a 30. képen pedig nem az északi fal déli *színe félfejezetére* ismerni, de az északi pillérsor keleti pillérének fejezeteire, délkeletről nézve. A hajók közti pillérek sem nevezhetők *oszlopnak*¹⁷, az (oszlopcsonk-)konzol sem *gyámkonzolnak*, a féloszlopfő *félfejezetnek*¹⁸, de a nyugati homlokzat alá sem kellett volna a *nyugati fal nyugati homlokzata délnyugat felől nézve*¹⁹ aláírást elhelyezni. A számozás nélküli képek közt a templomromot az 1863-as szélvész utáni állapotban mutató metszet („*grafika*”) nem Henszlmann Imréné²⁰, hanem Doby Jenőé, annak ellenére, hogy az Henszlmann megrendelésére és az ő publikációi számára készült, és, hogy az előrajzot maga Henszlmann vetette papírra (amint arról a könyvemben felfedező tájékoztatást adtam²¹). Már a képek nézegetése közben felmerül a probléma: vajon a torony iker-

¹³ Stanojev 2009, 127–130, 131–137.

¹⁴ Stanojev 2009, 5–8.

¹⁵ A templomok leletei: Stanojev 2009, 30–31, a temető leletei uo.: 69–74, a monostorhoz köthetők uo.: 80–85, 93–104, 109–121, a pénzleletek uo.: 121–123.

¹⁶ A fekete-fehér képeket arab számok jelölik, csakúgy, mint az ábrákat, a színesek római számokkal jelöltek, a kötet végi képek számozás nélküliek.

¹⁷ Stanojev 2009, X., 27. kép.

¹⁸ Stanojev 2009, XIV. kép.

¹⁹ Stanojev 2009, 35. kép.

²⁰ Stanojev 2009, 126.

²¹ Raffay 2005, 19.

A torony északról

ablakos szintje miatt kápolnaként kerül meghatározásra?²² Ugyanakkor igen figyelemreméltóak az ásatásokról készült pillanatképek és a rekonstrukciós munkák közbeni állapotot bemutató fotók.²³

Mindez óvatosságra int a főszöveg szakmaiságának és a fordítás színvonalának a tekintetében is. A furcsa kifejezések használatáról és kifejezések furcsa használatáról, illetve társításáról – természetesen a teljesség igénye nélkül – álljon itt néhány (további) példa: *felső szemöldökpárkány, falhomlokzat, díszkapu színe, mellszobor ábrázolat*²⁴, *lekerekített kúp csúcsa*²⁵, *pillérek alaptalpai*²⁶, *pillér alaptestjeinek sávja, kőbe mélyített négyszögletes edény*²⁷, *alapok lábai, háromhajós apszisvégződés, boltszakaszokat elválasztó boltív*²⁸, *domborművészet*²⁹ stb.

²² Stanojev 2009, 18–19. kép.

²³ Például: Stanojev 2009, XXXV–XLVII. képek, 127, 131.

²⁴ Stanojev 2009, 5.

²⁵ Stanojev 2009, 7.

²⁶ Stanojev 2009, 11.

²⁷ Stanojev 2009, 12.

²⁸ Stanojev 2009, 16.

²⁹ Stanojev 2009, 24.

Az első fejezetnek már a címe is figyelemfelkeltő, amennyiben benne a templom szó többes számban jelenik meg: *Templomok*. A szakirodalomban valóban találkozni a feltételezéssel, miszerint a romállapotban máig fennmaradt XIII. századi templomnak lehetett egy előde. E feltételezés a Gerecze Péter által 1896-ban megtalált ún. aracsi kő eredeti rendeltetési helye és funkciója kérdéseinek, valamint a rajta látható templomábrázolásnak köszönhető megszületését, továbbélését pedig azoknak a megfigyeléseknek, amelyek a fennmaradt építménynél korábbi temetőt azonosítottak a területen.³⁰ Egy korábbi templom feltételezését ugyanakkor az az igény is támogatta, amely az aracsi helyszín szentségét a XIII. századtól korábról, lehetőség szerint Szent István korából kívánta származtatni.³¹ A kő templomábrázolása a korábbi templom megjelenésének elképzeléséhez is felhasználásra került.³² Nincs ez másként Stanojev könyvében sem, amelyben a szóban forgó fejezet – a kevésbé tájékozott olvasó számára indokolatlannak tűnő megoldással – épp a kő ismertetésével indul. Azzal az alapvető különbséggel, hogy az előd-templom egykori létét ő régészetiileg is bizonyítottnak látja, pontosabban: látta, a Nagy Sándor-féle ásatás alkalmával. A korábbi templomra utaló nyomok a XIII. századi templom főhajójának keletebbi részei alatt voltak megfigyelhetőek: oldalfalai a pillérsorok vonalában húzódtak, nyugati részei a középső pillérpár közé fordultak be.³³

Az aracsi kő templomábrázolását tehát Stanojev is forrásként használta, azokban az esetekben, amelyekben a maradványok nem bizonyultak elégségesnek a rekonstrukciós elképzeléseihez. Az egyenes szentélyzáródás megrajzolásához régészeti megfigyelés nem, csak az ábrázolás állt rendelkezésre. A régészeti anyag hiányosságai miatt problematikus a templom nyugati része felmenő falainak rekonstruálása és a periodizációja is: szerzőnk véleménye szerint itt karzat bővítette az egyhajós teret, amely elé utóbb egy tornyot is emeltek.³⁴

Az aracsi kő Stanojevnek az egykori templom nyugati részére vonatkozó elképzeléseiben is szerepet kapott, nem annyira a torony létét bizonyító

³⁰ Az aracsi ásatásokról: Raffay 2005, 20–24. A korábbi templomról: uo. 27.

³¹ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938, 22, id. Berecz Sándor: *Pusztatemplom. Egy darab Szentföld. Az aracsi bencés apátság története*. Temerin, 1970 (a továbbiakban: Berecz 1970), 37–37, 39, 55.

³² Mano-Zisi, Đorđe: *Prilog ispitivanju Arače*. In: *Rad Vojvođanskih Muzeja II*, 1953 (a továbbiakban: Mano-Zisi 1953), 82., Nađ, Šandor: *Arača*. In: *Rad Vojvođanskih Muzeja II*, 1953 (a továbbiakban: Nađ 1953), 90.

³³ Az alapfalakként értelmezett maradványokat Stanojev 2009, 8–12. és a III–VI. fényképei mutatják, illetve a 13–14. felmérési rajzok, amelyeket az egykori templom alaprajzának rekonstrukciós megjelenítése követ (15. kép).

³⁴ Stanojev 2009, 11–12.

ábrázolásával, de a nyugati rész építéstörténete tanújaként és meghatározottjaként is, nemcsak a datálás, de a kialakítás, illetve a feltételezett átalakítás vonatkozásában is. Szerzőnk véleménye szerint ugyanis az aracsi kő eredetileg a templomkapuhoz tartozó és nemcsak a homlokzati, de a belső felé néző oldalon is díszesre faragott szemöldökkő volt, amelyet a torony hozzáépítésekor helyéről kibontottak, és a kötömb széles tetején figurákat kiképezve más funkcióban újra felhasználtak.³⁵ Mindezzel együtt tehát az eredeti funkcióhoz készült díszítés a kaput, illetve az eredeti templomot is datálná, az átalakítás kori faragás pedig a feltételezett torony építésének a korával függne össze.

Stanojev feltételezései újak és szokatlanok az aracsi kő kutatástörténetében, mindenesetre igazolásuk lehetetlennek tűnik. Nem úgy a cáfolatuk. A cáfolat indulhatna a nyugati rész átalakítására vonatkozó elmélet statikai vonatkozású megközelítésével: ki lehetett az a merész építész, aki a fal (szinte) teljes vastagságában kialakítottnak feltételezett kaput a szemöldökkőve újrafelhasználását fontolgatva kibontotta volna eredeti helyéről, nem törődve annak a nyugati falnak a kapukibontás általi meggyengítésére, amely falra/hoz támaszkodóan ráadásul még tornyot is tervezett. Mi lehetett fontosabb: egy kőlap kiemelése vagy statikai szempontok érvényesítése? De feltételezést egy másik feltételezésnek csatasorba való állításával vagy költői kérdések megfogalmazásával nem sok értelme van bírálni. Célszerűbb az aracsi kő kutatásának újabb, Tóth Sándorhoz köthető eredményeiből kiindulni.³⁶ Amíg a kötömb szemöldökkő-funkciójára semmi sem mutat, addig a tömb keskenyedő formára való kialakíttósága arra utal, hogy azt eredetileg (is) sírfedlapnak tervezték. Sírfedlapként kialakított kőlapot szemöldökkőként alkalmazni nem szokás. A kő sírfedlap-funkcióját ugyanakkor a tetején megjelenő figuráktól sem lehet függetleníteni, de a kötömb oldalain alkalmazott díszítményeknek a kötömb fekvő állapotához tervezett nézetétől sem. Ezek a megállapítások abban az esetben vetnének fel komoly problémákat, ha a kő hosszanti oldalainak díszítését, ahogyan azt Stanojev ajánlotta, évtizedekkel korábbra kellene datálni, mint a felső rész figuráit. A kő régebbi, de a legfrissebb stíluskritikai vizsgálatai sem számolnak ilyen lehetőséggel. Igaz ugyan, hogy amíg az oldalsó díszítmények dombói vagy a dombóikkal összefüggő emlékanyaggal mutatnak rokonságot, addig a fő oldalon a dombóiknál erőteljesebben érvényesülő és monostorszegi töredékekkel jelezhető kapcsolatok is kimutathatóak.³⁷ Ennek alapján persze nem az oldalak közti időbeli különbségre kell gon-

³⁵ Stanojev 2009, 5–8, 11–12.

³⁶ Tóth 2000.

³⁷ Tóth 2000 alapján összefoglalva: Raffay 2005, 24–28.

A romok délnyugatról

dolni, hanem arra, hogy a kő mesterének tanultságát nem csak a Dombón tevékenykedők határozták meg. Mindezek az összefüggések azt is jelentik, hogy az aracsi kő valamikor 1100 körül készülhetett.³⁸ És azt is, hogy a kő segítségével a korábbi templom nyugati részének periodizációját nem lehet elvégezni. Kérdés marad tehát, hogy ha valóban létezett a nyugati torony, az együtt épült-e a templom többi részével, vagy valóban utólagos bővítésről van-e szó. Mivel továbbra sem igazolható minden kétséget kizárva, hogy a kő aracsi megrendeléssel függ össze, kérdés, hogy a kő datálása segítségével a régebbi templom bármelyik része datálható-e.

Maradjunk egyelőre a datálási kérdéseknél – pontosabban az új templom datálására vonatkozóknál. Stanojev ezek esetében ingadozni látszott – pontosabban többféle válasszal is szolgált. Egyrészt: az új templom datálását, ha áttételesen is, de összefüggésbe hozta a kőnek az imént megkérdőjelezett, a XII–XIII. század fordulójára keltezett átfaragásával: gondolván, hogy ha a századfordulón még a régi templom bővítése volt napirenden, az új építésébe nem foghattak hamarabb, csak a XIII. század második negyedében.³⁹ Azt hiszem, hogy az említett átfaragás-feltételezés cáfolata és a kő datálása nem teszi lehetővé, hogy a templom datálását a kőre alapozzuk. Stanojev utóbb módosítani igyekezett elképzelését, és az építkezést IV. Béla király idejére tette.⁴⁰ De „eljátszott” az 1241-es év gondolatával is, és az új templom létrejöttét a réginek a pusztulásával-elpusztításával hozta összefüggésbe.⁴¹

³⁸ Tóth 2000, 444.

³⁹ Stanojev 2009, 11, 124.

⁴⁰ Stanojev 2009, 125.

⁴¹ Stanojev 2009, 27.

Úgy gondolom, hogy a templom – az eddigi szakirodalomban olvashatókhoz képest – késői datálása melletti érvelésre Stanojev (források híján) csak IV. Béla korának művészetével való összevetéssel tehetett volna kísérletet, cáfolva, vagy legalább megkérdőjelezve a templomnak a korábbi magyarországi emlékanyaggal való összefüggését. De művészettörténeti kutatásokra ő nem vállalkozott. A nyugati kapu és rózsablak esetében például közli, hogy az stilisztikailag ugyan megítélhető⁴², de az értékelésre nem kerített sor. Pedig ezt az értékelést épp Stanojev végezhetné volna el, mert a kapuból/ról fennmaradt, stilisztikailag megítélhető részletformákat egyelőre csak ő ismeri a múzeumi raktárból, hiszen azok publikálására jelen művében sem vállalkozott. Csak megemlíti: léteznek ilyen darabok.⁴³ Ezekkel kapcsolatban ugyanakkor hivatkozásra kerül néhány magyarországi analógia – amelyek relevanciája egyelőre tehát csak Stanojev számára megítélhető.⁴⁴ Stanojev késői datálása ugyanakkor az utólagos toronynak a keltezésével ütközhet, amennyiben a szerző szerint azt a század közepén emelték.⁴⁵ Hogy a kérdésünket elkerülje – „Ha a templomot a tatárjárás után kezdték el építeni, vajon hogyan lehetséges, hogy hozzá a tornyot már a század közepén mint utólagos kiegészítést emelték?” – szerzőnk hozzáteszi: építhették azt a század második felében is.⁴⁶ (Erre az épületrészre alább még visszatérek.)

Úgy gondolom tehát, hogy amíg az aracsi templom művészetét az általánosan meghatározott esztergomi művészeti körrel és a vértesszentkereszti templomrommal való rokonítását⁴⁷ újabb művészettörténeti kutatások nem cáfolják, célszerű az épület datálását az említettekéhez kötni, amint azt én is teszem, amikor az emléket a század első harmadában próbálom meg elhelyezni. Egyébként nem kizárt, hogy az építkezés a századnak a szerzőnk emlegette második negyedére is áthúzódott. A templom mesterei 1241 után már minden bizonnyal nem is éltek – de nem a tatárok, hanem a természetes halál kaszállhatta le őket.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy Stanojev művét a magyarországi emlékanyaggal való összevetés elégtelensége jellemzi, amely talán nem le-

⁴² Stanojev 2009, 16: „A nyugati kapu megőrzöttsége lehetővé teszi az alapvető stilisztikai jellemzőinek áttekintését, hasonlóképpen vizsgálhatók a nyugati falon 7.9 m magasságban lévő rózsablak jegyei is.”

⁴³ Stanojev 2009, 24.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Stanojev 2009, 18, 124.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Raffay 2005, 70–99.

het független ennek elégtelen ismeretétől. Az irodalomjegyzék⁴⁸ mindenestre arra figyelmeztet, hogy a templomromra vonatkozó irodalom áttekintése nemcsak a legfrissebb kutatásokat illetően hiányos, de szerzőnk a (számításba vehető) korszak művészetére vonatkozó összefoglaló munkák ismeretével és/vagy használatával is adós. Az irodalomjegyzékben például nem szerepel Marosi Ernőnek a *Die Anfänge der Gotik in Ungarn* című, 1984-ben kiadott nagyszabású, az Aracs-könyv írásakor még szakirodalom-szerte érvényesnek tekintett műve⁴⁹, amelyben az aracsi templom eddig elfogadott építési korának (Esztergom-központúnak tartott) művészetéről bőséges a tájékoztatás. A háttér tanulmányok közt nem szerepel Tóth Sándornak a gyulafehérvári Fejedelmi kapu kapcsán megfogalmazott elemzése sem.⁵⁰ Vagy: a *Pannonia regia* kiállítás katalógusának használata ugyan dokumentált, de csak a XI. századi vonatkozásokat illetően, a XII–XIII. század fordulója körüli művészet emlékeit illetően nem. Kozák Éva vértesszentkereszti publikációja is szerepel a listán, de használata és/vagy hatása a műben nem mutatható ki. A zsámbéki templom viszont megjelenik a könyvben, a támrendszer rekonstrukciója kapcsán.⁵¹

A támrendszerrel maradványok: a szerkezeteknek a gótikus jellegét szem előtt tartva feltehető a kérdés: miért indul Stanojev könyve azzal az egyébként jelöletlen forrású idézettel, amely szerint: „Aracs román kori templomrom”⁵², és ennek cáfolatával vagy árnyalásával miért nem találkozni a könyv további lapjain sem? Nem a zsámbéki analógiával van a gond – bár itt a támfalak nem emelkedhettek a mellékhajói tetőzetek fölé. A megoldást magam is idéztem, együtt az itt nem szereplő ócsai – más vonatkozásokban is releváns – példával.⁵³ Véleményem szerint ugyanakkor a hármas elemekből (a mellékhajók falához csatlakozó falpillérek, a mellékhajói padlástereket szakaszoló és a tetőzeteik fölé emelkedő támfalakból és a gádorfalat támasztó falpillérek) álló külső támrendszert célszerű a belső boltozattartó és faltagoló rendszerrel együtt szemlélni, amely utóbbi rekonstrukciója Adolf van der Venne 1860-ban publikált, a helyszíni maradványok által hitelesített metszete alapján lehetséges.⁵⁴

⁴⁸ Stanojev 2009, 131–137.

⁴⁹ Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.

⁵⁰ Tóth Sándor: *A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége*. In: *Építés-Építészettudomány* XV, 1983, 1–4, 391–428.

⁵¹ Stanojev 2009, 16.

⁵² Stanojev 2009, 4.

⁵³ Raffay 2005, 88.

⁵⁴ Raffay 2005, 8. kép, 16–18, 44–46.

A torony nyugatról

Ezek a rendszerek ugyanis nemcsak szerkezetileg-statikailag alkottak összefüggő egészet, de feltételezhetően művészeti összefüggéseik és eredetük is azonos. Könyvemben is idéztem már Vercelli San Andrea templomának példáját, amely esetében a bourges-i gótikus székesegyházhoz köthető boltozattartó és faltagoló megoldásnak az aracsihoz részben hasonló származékával találkozni.⁵⁵ A támfalak Vercelliben és Aracson is a gótikus támvégeknek a tégláépítészet lehetőségeihez alkalmazott változataiként értelmezhetőek.

Stanojev könyve az aracsi kőről és a régebbi templomról szóló gondolatok után a templomrom leírásával folytatódik.⁵⁶ Mondanivalója rendszeretlen, gondolatai csapongóak, a szöveg nehezen követhető. Ez a rész az alaprajzi megoldás ismertetésével indít, majd a toronyról és a pillérekéről szól. Érthetetlen, hogy szerzőnk miért említett hat nyolcszögű pillért a négy helyett⁵⁷: a templom háromhajós belső terét eredetileg három pár pillér tagolta, amelyek közül a nyugatiak valóban nyolcszögletűek, a szentélynél állók viszont a kötegeltek (voltak). Lehet, hogy szerzőnk a kötegeltektől csak a lábukat alatti szintjükön vizsgálta, lévén ő régész, akit a föld alatti dolgok jobban foglalkoztatnak – e szinten a kötegeltektől valóban nyolcszögű alapok tartoznak.

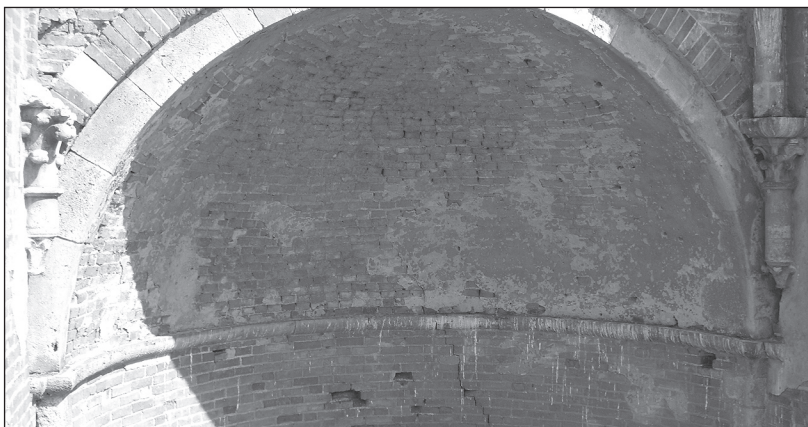
Stanojev a pillérek követeően a kapuk kérdésével foglalkozott (érdekesmód az északi, a mellékszentély előtti boltszakaszba nyíló bejárat nyomait⁵⁸ ő nem vette észre), majd visszatért a toronyra, annak összefüg-

⁵⁵ Raffay 2005, 81–83.

⁵⁶ Stanojev 2009, 16–27.

⁵⁷ Stanojev 2009, 16.

⁵⁸ Raffay 2005, 40.

Oszlopcsonkkonzolok a főapszis előtt

géseire is kitérve, majd a téglákról, tetőcserepekről írt és a diadalívre tért át, majd az oszlopcsonkkonzolok kapcsán megjelennek az ornamentikát érintő megállapításai is, majd az ablakok, a főszentélybeli fülke nyomai kerültek megfigyelésre (amelynek szentségtartó fülkeként⁵⁹ való azonosítási lehetőségével szerzőnk érthetetlen módon nem foglalkozott), az apsziskülső, a gádorfali párkány, az apszisok közti falpillérek (fejezetestül, újabb ornamentikakitérővel) következnek, aztán a pillérek ornamentikáztul és végül a nyugati fal, a kapuk kérdésével, a belső oldali konzolokkal, a boltozat maradványaival, a rózsablakkal.

Nem vitatom, hogy egy épület értelmező leírása komoly feladat, egy romé pedig egyenesen kihívást jelenthet a tudós számára. Egy rom esetében azt is el kell dönteni, hogy rombolás-pusztítás szeszélye és véletlene meghatározta látvány leírásából kiindulva kell-e értelmezésre vállalkozni vagy rekonstrukciós hipotézisek láthatatlan segédkonstrukciójára támaszkodva kell-e meghatározni a maradványokat.⁶⁰ Stanojev úgy látszik, a romállapottal összefüggő látványelemekből kívánt kiindulni, sajnos anélkül, hogy a látvány és a leírás strukturálásával foglalkozott volna.

A leírásnak különösen problémásak az ornamentikát érintő részei. A problémák nem függetlenek a fentebb az emlékanyag, illetve az irodalom hiányos ismeretéről mondottaktól, a kompozícióknak és a részletformáknak a meghatározásához pedig talán még fontosabb a tájékozódás, mint az építészeti megoldások esetében.

A vonatkozó leírásrészeket egy másik probléma is végigkíséri: a szövegben a jobb és a bal oldal folyamatosan felcserélődik. Ha a helyszínen

⁵⁹ Raffay 2005, 50.

⁶⁰ Vö. Raffay 2005, 33–34.

Stanojev alapján szeretnénk azonosítani a faragványokat, például az apszisok közti falpillérek fejezetét⁶¹, vagy az oszlopconkknzolokét⁶², akkor az csak nekik hátat fordítva lenne lehetséges. Rendben van – gondolja az olvasó: Stanojevnél tehát az oldalak a szentélynek hátat fordítva kerültek meghatározásra. Igen ám, de a szöveg további részeiben szó sincs a szentélynek hátat fordítóhoz igazított egységes(en zavaró) nézőpont alkalmazásáról. A nyugati fal faragványainak esetében ugyanis a bejáraton belépőhöz képest meghatározott jobb és bal oldalról lehet beszélni.⁶³ Stanojev bizonyára nem a helyszínen és nem a helyszíni „élményeken” alapuló helymemória segítségével készítette leírásait, hanem íróasztala mellett, kizárólag képek és azonosítási számok/jelek alapján.

Ha gonoszkodni szeretnék, mást feltételeznék, azt, hogy Stanojev a leírásait a faragványoknak hátat fordítva készítette el. Mindenesetre ezzel a feltételezéssel a leírásainak az összes problémája megmagyarázható lenne. A fejezeteknek hátat fordítva lehetett volna csak a fejezetek levelei közti különbséget nem észrevenni, és rájuk az akantuszlevél megnevezést alkalmazni vagy bimbós végződést volutaként megnevezni⁶⁴ stb. Pedig az aracsi faragványok levéldíszjele változatos, a kompozíciós megoldások, a levéltípusok és a részletformák tekintetében is. A Stanojev által alkalmazott akantuszmeghatározás csak a levelek egy (kisebb) csoportjára érvényes – azokra is inkább az akantuszszármazék kifejezést ajánlanám, míg a fennmaradt emlékmű nagyobbik részét tagolatlan oldalszélű és (az északi oszlopconkknzol fejezetét kivéve) homorlatokkal tagolt felületű levéltípus jellemzi (amelynek sáslevél elnevezéséhez persze nem kötelező ragaszkodni).⁶⁵ A fő levéltípusok példányai kihajló, göbös végződést tartanak, amelyet bimbóként szokás megnevezni, és amelyet a szerzőnek sem kellene összetévesztenie a csigásodó volutavégződésekkel. Ilyen volutavégződésekkel Aracson is találkozni, itt is, mint általában, antikizáló kompozíciók meghatározó elemeiként. Az antikizáló kompozíciókon kívül itt általam gótikus megnevezéssel illetettek is előfordulnak, de a díszítőfaragványok egy részén figurális formák is szerepet kapnak, a főhajó nyugati konzolpárján pedig ezek az egyeduralkodók. A főapszis és a déli mellékapszis közti (a főapszisnak hátat fordítva: bal oldali, a nyugati kapun belépőhöz képest jobb oldali, az apszissal szemben állva: jobb oldali, a nyugati kapun befarolónak pedig bal oldalára eső) falpiller fejezete is anti-

⁶¹ Stanojev 2009, 22.

⁶² Stanojev 2009, 21.

⁶³ Stanojev 2009, 24.

⁶⁴ Stanojev 2009, 21–24.

⁶⁵ Vö. Raffay 2005, 53–69.

A főhajó kelet felé

kizáló kompozíciójú, amely kompozíciót akantuszszármazékok és figurális formák alkotnak. A féloszlopfői rész tengelyében álló figurát Stanojev a görög mitológia Atlasz aként határozta meg, a mellékfigurát pedig annak egyik lányaként.⁶⁶ Bő a választék: Atlasznak jó néhány lánya volt. Stanojev, bár nagy a fantáziája, a választást az olvasóra bízta. Nos, a figurák azonosításához nincs támpontunk, a meghatározások így önkényesnek hatnak. A fő figura persze valóban atlaszszerepű: az abakuszt és a vállpárkányt látszik tartani, általa pedig az épület felsőbb részeit is, mint az épület foglya/alárendeltje. A jobb oldaliról (a fő figurához képest bal oldali) is csak ennyi állítható: arcát a tenyerébe hajtja, ami általában a szomorúság jele. Érdekesebb és tanulságosabb is az atlaszszerepű figurának a kompozíciós környezetével együtt való vizsgálata, amely vizsgálat Provence XII. századi antikizáló művészetével való kapcsolat lehetőségére irányítja a figyelmet – az enyémet mindenképp.⁶⁷

⁶⁶ Stanojev 2009, 22.

⁶⁷ Raffay 2005, 92–96, 101–102.

Stanojev leírása építéstörténeti kérdéseket is felvet. Ezekkel a kérdésekkel most bővebben szeretnék foglalkozni, méghozzá a főhajó keleti, eredetileg a főhajó bordás keresztboltozatának tartásában szerepet játszó oszlopconk-konzol-párja elhelyezéséből kiindulva. Stanojev helyesen állapította meg, hogy ezek „a bazilika középső hajójának falába vannak ágyazva”⁶⁸, vagyis, a főhajófal és az apszis homlokfalának szögletéhez tartoznak ugyan, de az utóbbi falhoz nem kötődően kerültek elhelyezésre, eléje mintegy belógatva és csak az oldalfallal kötésben. Ezt az elválást én is érzékelttem (levonva a következtetést is: a szentélyrész „már állt a főhajófal felépítésekor”⁶⁹), de építéstörténeti jelentőségére kevés figyelmet szenteltem. Úgy gondolom, hogy az építéstörténet problémáira most érdemes visszatérnem, együtt a konzolpár nyugati megfelelőinek a vizsgálatával, ugyanakkor utalva a Gerecze-féle fejezetre⁷⁰, illetve felhasználva a nyugati homlokzat vizsgálatának eredményeit, valamint a régi templom létre és elhelyezkedésére vonatkozó ismereteket is.

Nem vitás, hogy az építkezés kezdeti szakaszából származik a háromapszisos rész, amelyre a félkupola-boltozatokat is hamar felrakhatták. Az sem vitás, hogy a keleti részek építésével együtt a mellékhajói falak emelését is megkezdhették, keletről nyugat felé haladva (a falak építésének megkezdésekor azonnal tervváltást eszközölve és a falakhoz támpilléreket kapcsolva – a régebbi irodalomban olvasható fal-támpillérelváltást⁷¹ Stanojev ugyan nem erősíti meg. Kérdés az, hogy a templombelső kiépítése is keletről nyugatra haladt-e, az apszisos részhez képest fáziskéséssel, vagy nem.

A konzolok nyugati (a főhajó északi és déli oldalfalai, valamint a nyugati oldalfalainak szögletében elhelyezkedő) megfelelői egyrészt nem oszlopconk-formájúak, hanem figurális díszűek (az északi fejet formáz, a déli görnyedő alakot, bár ennek formáit Stanojevnek nem sikerült azonosítania), másrészt nem frontális beállításúak, hanem átlósak. És: nemcsak a hosszanti oldalfallal állnak kötésben, hanem a szögletekbe is szervesen illeszkednek. A frontális beállítást a művészettörténet szereti régiesebb jelzővel illetni, szemben az átlós megoldással. Ennek alapján Aracson azt lehetne gondolni, hogy a keleti konzolpár az építéstörténet korábbi szakaszában került megtervezésre és elhelyezésre, mint a nyugatiak, amelyek átlós elhelyezése talán valamiféle terv- és stílusváltásra utalnának. E terv-,

⁶⁸ Stanojev 2009, 21.

⁶⁹ Raffay 2005, 53.

⁷⁰ Raffay 2005, 55. kép.

⁷¹ Čanak-Medić, Milka: *Srednjovekovna crkva u Arači. Uvod sa istoriografijom*. In: *Zbornik za likovne umetnosti* 10, 1974, 38.

még inkább a stílusváltás a Gerecze-féle fejezet stílusának a fennmaradt aracsi faragványokétól eltérő és későbbi (nevezetesen: pannonhalmias) összefüggésű jellemzőivel és eredeti építészeti helyével is összefüggésbe hozható.⁷² Mondván: mivel a faragvány a legkésőbbiek közül való és valamelyik nyolcszögletű pillérhez, talán annak a főhajófalon felfutó részéhez tartozott, a nyolcszögű pillérek kiképzése az építésmenet legkésőbbi (persze a boltozást megelőző) fázisában készülhettek, időben és elhelyezésüket tekintve is a nyugati konzolpárhoz közelebb. Mindebből tehát azt az építéstörténeti következtetést lehetne levonni, hogy a pillérek felépítését a keletiekkel kezdték és keletről haladtak a nyugati részek felé. Igen ám, de a mellékhajók keleti szögleteinek boltozati konzolai – amelyek mindenképp korábbiak, mint a főhajóban lévők – nem frontális, hanem átlós beállításúak. Rajtuk figurális dísz is megjelenik, amelynél fogva is közelebb állnak a főhajó nyugati konzolaihoz (a fej motívuma alapján: elsősorban az északihoz).

Mi történhetett? Az átlós és figurális konzolokat alkalmazó tervet egy időre felfüggesztették, de a nyugati részek táján visszatértek hozzá, miután elkészültek az oszlopcsonkkonzolokkal jelezhető részekkel? Nem hinném. Kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a keleti konzolpár frontális beállítása nem stílust jelző értékű, de építéstörténeti vonatkozású. Ha szem előtt tartjuk az apszisos rész elsődlegességét és a templombelső kialakítását illetően fordított, nyugatról keletre tartó építésmenetet rekonstruálunk, akkor a keleti szögletekbe semmiképp sem tehettek volna a szögletekbe kötő és így átlós elhelyezésű konzolokat. Hacsak nem akarták volna a már elkészült részeket megbontani. Legfeljebb a fejezeteik kompozícióját tervezhették volna diagonálisra. Elképzelhető, hogy az oszlopcsonkkonzolos forma alkalmazása a „csak” a hosszanti oldalfalat használó, statikailag tehát problémásabb építészeti hely igényeivel is összefügghet. A forma mindenestre nem független attól a kötegelt-oszlopos formavilágtól, amely a szentélyrészt jellemzi, szemben a nyugatabbi részek egyszerűbb alakításával, méghozzá az alapok lerakásától kezdődően. Ez azt is jelenti, hogy a keleti oszlopcsonkpár semmiféle stílusváltásról nem tanúskodik, sőt akár már az eredeti elképzelésben is szerepelhetett. Stíluskapcsolatra mutat a hozzájuk tartozó ornamentika vizsgálatának eredménye is, azzal a megjegyzéssel, hogy az északi fejezeten olyan tagolatlan felületű levelek kaptak helyet, amelyek párját a fennmaradt aracsi anyagban nem ismerjük.

Ha keletről induló építésmenetet rekonstruálunk, amely a pillérek állításával megfordult és nyugatról haladt kelet felé, akkor nyilvánvaló, hogy

⁷² Raffay 2005, 64–65, 98–99.

ezt a nyugati fal időközbeni felépítése tette lehetővé – ennek magasabb szakaszai már a főhajói falakkal együtt készültek. Azt hiszem, itt érdemes a nyugati kapu feletti teherhárító ívre utalni. Az ugyanis nemcsak az oda tervezett kaput kívánta a felette lévő falszakaszok terhétől mentesíteni, de az imént rekonstruált építéstörténetben is szerepet játszhatott. Amíg ugyanis a belsőben dolgoztak – épültek a pillérek, a főhajófal felmenő részei, majd a boltozatok, és állandó volt a jövés-menés, az építőanyag szállítása, az állványok mozgatása, bizony nem lett volna célszerű a finom faragású (márvány)kaput a helyére állítani – útban is lett volna, meg is sérült volna. Bizonyára nem is tették, hanem csak a helyét alakították ki, és azt nyitva hagyták. Így valószínűnek látszik az is, hogy a rózsablaknak a beépítése is megelőzhette a kapuét.

Mármost feltehető a kérdés: mit kezdjünk a Gerecze-féle fejezettel, amennyiben továbbra elfogadjuk az aracsi romhoz való tartozásának Gereczétől örökölt hagyományát:⁷³ Kompozíciója, levéltípusa idegen az aracsi anyagban (a nyugati kapuhoz tartozónak vélt töredékeket persze nem ismerjük, csak Stanojev), és más összefüggési rendszerbe is illeszkedik, mint a többi faragvány. Egyelőre az feltételezhető, hogy a munkálatok késői fázisában érkezett (magányos?) kőfaragó alkotásáról van szó. Valamelyik nyolcszögű pillérnek a főhajófal feljutó részéhez való kötése⁷⁴ felveti a kérdést: nem kell-e a főhajó felső részeinek (ezzel együtt a falpillérek fejezeteinek) és a boltozásának az esetében újra forduló és keletről nyugatra haladó építésmenetet rekonstruálni, nem kell-e azt feltételezni, hogy a főhajófalak keletebbi szakaszainak építésével előresiettek, hogy a boltozatok építéséhez a szentély előtti részeken mielőbb nekifoghassanak. Ha igen, akkor arra is gondolni lehet: a Gerecze-féle fejezet nemcsak stílusban fiatalabb a többitől, de időben is valamennyivel későbbi: elkészülte a főhajó beboltozásának utolsó, valamelyik nyolcszögű pillérhez tartozó falpillér fejezetrészét is érintő fázisához köthető. E késői stílusról képet alkotni (egyelőre) nem lehet: boltozati záróköveket nem ismerünk, de – amint azt már említettem – a nyugati kapuhoz tartozónak tartott faragványtöredékeket igen, igaz, egyelőre csak Stanojev.⁷⁵ Márpedig a nyugati falról és a teherhárító ívének elsődleges szerepéről elmondottak alapján okkal feltételezhető, hogy a nyugati kapu, faragványostul a legkésőbb elkészült része lehetett a templomnak – kialakításához csak a legutolsó fázisban fogtak – amikor már a boltozatok is álltak. Érdemes megemlíteni,

⁷³ Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993, 34. kép.

⁷⁴ Raffay 2005, 64.

⁷⁵ Stanojev 2009, 24.

hogy a boltozatok elkészültét nem követte azonnal a tetőzetek felrakása. Ezzel a késéssel a tervezők eleve számoltak: a boltozatokról az esővizet elvezető vízköpőknek a kialakítása legalábbis erről tanúskodik.⁷⁶

Az építéstörténetet bonyolítja, hogy az építkezés közben a nyugati homlokzaton tervmódosításra került sor, de még függetlenül a kapunak a tényleges kialakításától.⁷⁷ A módosításra még a teherhárító ív építésének megkezdésekor, annak vállmagasságában került sor. A korábbi tervre utalnak a kapu két oldalán fennmaradt „fülkéfélék”, amelyek azonosításával Stanojev nem foglalkozott. Ezeknek a nyugati homlokzat északi szélénél lévő (befalazott) megfelelőjére és hevederívfészkekként való azonosítására már felhívtam a figyelmet és arra is, hogy ezek a hevederívek egy előcsarnoki tervnek voltak a részei.⁷⁸ Az elmondottak alapján arra is gondolni lehet, hogy az előcsarnok mélyére más típusú kaput tervezhettek, mint az előcsarnok nélküli homlokzathoz. Talán ezzel függ össze a kapualapozás szintjén megfigyelt elválás, amelyről a régebbi irodalomban olvashatunk⁷⁹, de amelyről Stanojev nem tett említést. Ő ugyanakkor oszlopos-baldachinos rekonstrukciót javasolt, de kellő bizonyítékok hiányában.⁸⁰

Az Aracson rekonstruált építésmenet nem lehetett szokatlan az ismert korabeli magyarországi emléanyagban. A gyulafehérvári székesegyház esetében ez a megoldás korábbi templom jelenlétével függött össze. Itt a régi templomot szorosan körbeépítették, és addig nem nyúltak hozzá bontó kezekkel, amíg nem volt muszáj – amíg nem akadályozta az új építkezést. Amikor a régi már útjában volt az újnak, feltételezhetően csak részleges bontásba fogtak, hogy a régi szentélyt minél tovább használni lehessen.⁸¹ A „fordított” építésmenet Aracson sem lehetett független a régi templom jelenlététől és talán a használata körüli időhúzástól – ameddig persze a réginek a megközelítése biztosítható volt. A nyugati nyolcszögű pilléretket mindenesetre úgy is felállíthatták, hogy a régi templomhoz hozzá sem nyúltak.

Építéstörténeti és datálási problémákat vet fel a torony is, nem függetlenül a kolostori épületek meglétének feltételezésétől és ezzel együtt a templom eredeti funkciójának kérdéseitől. Véleményem szerint ugyanis a torony felépítése – a templom e szakaszához csatlakozó épületrész – sekrestye és/vagy kolostori szárny – létezését feltételezi. Hacsak nem akarunk

⁷⁶ Raffay 2005, 40, 42, 88. jegyzet.

⁷⁷ Raffay 2005, 39, 53.

⁷⁸ Raffay 2005, 36–38.

⁷⁹ Raffay 2005, 83. jegyzet.

⁸⁰ Stanojev 2009, 25.

⁸¹ Tóth 1983, 407–408.

arra gondolni, hogy a torony megközelíthetetlen lett volna, vagy arra, hogy oda csak az északi mellékhajó padlásának támfalak szakaszolta terein át bebújva lehetett elérni. Sőt: valószínűnek látom, hogy a mellékhajói padlásterek használatának a problémáját sem lehet (minden bizonnyal északi oldali) melléképületek feltételezése nélkül megnyugtató módon kezelni. A mellékhajók feletti padlásterekbe a főhajó oldalfalának a nyugati végében fennmaradt ajtónyílásokon keresztül ugyan fel lehetett jutni, de körülményesen. Ezek a nyílások inkább az egyik oldali padlástérből a másik oldaliba való átjutásban játszhattak szerepet⁸², amelynek körülményessége persze ugyancsak vitathatatlan. Pontosabban: északi oldali melléképületek feltételezésével csak a déli mellékhajó padlásterének elérését kellene körülményesnek feltételezni. Ráadásul: Stanojev szerint a torony ikerablakos szintje eredetileg kápolnaként funkcionált.⁸³ Lehet, Stanojev számára a toronybeli kápolnatér megközelítése nem okozhat semmiféle gondot, de a középkori szerzetesektől nem hiszem, hogy elvárható lett volna bármiféle akrobatikus ügyesség, mondjuk oltáriszentséggel a kézben. Szerzőnket ezek a kérdések nem foglalkoztatták: véleménye szerint a templom a XIII. században, a megközelíthetetlen toronykápolnájával együtt önállóan, minden melléképület nélkül állt, s a kolostori épületeknek funkcióbeli, illetve intézménybeli váltással⁸⁴ összefüggő elkészültéig a XV. század közepéig vagy a század második feléig kellett várni.⁸⁵ A melléképületek nélküliség a szerző szerint egyúttal az épület plébánia-funkcióját is bizonyítja – de a toronykápolna plébánosi használatának lehetőségeit nem tisztázta.⁸⁶ Szerzőnk szerint a melléképületek közül a sekrestye is hiányzott, egészen a XIV. századig, amelynek a korábbi hiánya véleménye szerint esetleg a keleti kereszténység hatásával lenne összefüggésbe hozható.⁸⁷ Ha korábban azt állította, hogy az új templom felépítése (többek között?) azért következett be, hogy „a még jelen lévő keleti kereszténység árnyalatát megtagadják”⁸⁸, akkor hogyan lehet, hogy e „megtagadásból” kifejejtették a sekrestyét, s ezt a „megtagadást” csak a XIV. század második felében tették teljessé?⁸⁹

⁸² Raffay 2005, 52.

⁸³ Stanojev 2009, 16, 17–18, 124.

⁸⁴ Stanojev 2009, 27–28, 124–125.

⁸⁵ Stanojev 2009, 75, 104, 125.

⁸⁶ Stanojev 2009, 18. Nem egészen világos az olvasó számára, hogy Stanojev hogyan rekonstruálta a történetet: plébániatemplomról beszélt, de a johanniták szerepét is feltételezte, anélkül, hogy kolostori szárny létezését feltételezte volna.

⁸⁷ Stanojev 2009, 125.

⁸⁸ Stanojev 2009, 27. A keleti kereszténység hatásának és annak visszaszorításának Aracshoz kapcsolódó gondolata nem új. Vö. Nađ 1953, 85 és Mano-Zisi 1953, 80.

⁸⁹ Stanojev 2009, 125.

Nem lehet, hogy a templom késői datálásának az ötlete, a sekrestye utólagosságának a feltételezése, a még későbbre keltezett kolostori intézmény és épület elképzelése a keleti kereszténység korabeli hatásának a feltételezési igényével függ össze? Ha mindehhez hozzáadjuk Stanojevnek a védőszentekkel, valamint a régi és az új templom tájolásával összefüggésben előadott, ugyancsak zavarosan kifejtett feltételezéseit⁹⁰, akkor igennel kell a feltett kérdésre válaszolni. Lehet, hogy szerzőnknek a zavaros megfogalmazásai ebben az esetben a zavarosban való halászat szándékával (vagy a zavarosban való halászat amúgy is fennálló feltételeinek a megerősítésével) is összefüggnek? A fogalmazásbeli problémákon való rágódás nem idegen a művészettörténet tudományától (erre vonatkozóan talán a jelen írás is kellő bizonyítékul szolgálhat...), de az említett halászat eseteivel azt hiszem, egy másik tudománynak lehetne foglalkoznia. Stanojev csak az előbbi esetben tekinthető (tudományos) vitapartnernek.

Inkább térjünk vissza a toronyhoz! Ennek utólagosságát már Gerecze bizonyította.⁹¹ Az eredeti és a ráépítéskori falak megkülönböztetésével én is foglalkoztam.⁹² A „kápolna” déli falát nem „közvetlenül a középső hajó északi falának boltívére falazták”, hanem ezen a szinten a főhajói gádorfal utolsó szakaszát, ablakostul felhasználták.⁹³ A torony felsőbb részeit pedig a gádorfalra építették, anélkül, hogy abból visszabontottak volna, amint azt szerzőnk feltételezte, annak ellenére, hogy a gádorfal eredeti koronázópárkányának a konzolait ő is megfigyelte.⁹⁴

Az ikerablakos szint kápolna funkciójának elképzelését nemcsak az említett közlekedési-megközelítési problémák miatt kérdőjelezem meg – amelyeknek egy kápolnához méltó megoldását az északi mellékszárnynak (általam éppenséggel feltételezett) egykorú meglétével sem lehet elképzelni. A kápolna-feltételezést a kolostortemplomi funkciónak legalább a torony építésének idejére való (általam éppenséggel feltételezett) visszavitélével sem lehet támogatni. Azt hiszem, mivel az ikerablakos toronyszinten nincsenek a liturgikus használatra utaló nyomok-megoldások (például a főapsziszban látható szentségtartó fülke maradványához hasonló, amely főapsziszbelit szerzőnk nemes egyszerűséggel „fülkeszerűségként” határozott meg⁹⁵), le kell mondani a kápolna-funkció feltételezéséről. Kápolnáknak

⁹⁰ Stanojev 2009, 27.

⁹¹ Gerecze Péter: *Néhány árpádkori templomunk. (Aracs, Ócsa, Ó-Bars, Börzsöny, Deák-Monostor, Gyulaféhevár, Harina)*. In: *Archaeológiai Értesítő* XVI, 1896, 311.

⁹² Raffay 2005, 42–43.

⁹³ Stanojev 2009, 17.

⁹⁴ Stanojev 2009, XI. kép.

⁹⁵ Stanojev 2009, 22.

tornyokban és emeleti részekben való elhelyezése persze nem szokatlan. Suger, Saint Denis apátja az apátsági temploma nyugati része emeleti kápolnájáról a következőképp ír: „Elértük, hogy Szent Romanus kápolnáját Istennek és szent angyalainak szolgálatára Hugó roueni érsek és több más püspök felszentelte. Mily titkos, emelkedett s mily alkalmas ez a hely a szent dolgok végzésére, megtudták azok, akik itt Istennek szolgálnak, és míg áldozatot mutatnak be, mintha félig máris a mennyekben lakoznának.”⁹⁶ Azt persze nem állítom, hogy Stanojev az aracsi toronykápolna feltételezésével összekeverné az angyalok és a szentlélek megidézését a galambászattal.

Érdemesebb volna a torony összefüggéseivel foglalkozni. Amint azt már említettem, Stanojev a tornyot a XIII. század közepére vagy második felére keltezte, az ikerablakok kapcsán pedig Türjére utalt⁹⁷ – bízva abban, hogy a templom Lux Kálmán-féle felújítása az ablakok formáit nem érintette.⁹⁸ Pontosabb datálásra egyelőre én sem vállalkozom, legfeljebb a torony szerteágazóbb, a téglalapívetben jól megfogható kapcsolataira szeretném felhívni a figyelmet, amelyekre nemcsak az ikerablakok, de a záró rész nyolcszögű formája is utalhat. Az ikerablakokhoz nemcsak Türjén találni párhuzamokat, de ilyenek Aracshoz közelebről is idézhetők: a szegedi egykori Szent Demeter-templom fennmaradt tornya legfelső szintjén és a bácsi ferences templom tornyán is hasonlókat alkalmaztak.⁹⁹ A különbségek a nyílásokat összefogó keret záródásának a formájából adódnak. Amíg Aracson ez nyomott csúcsíves, addig Szegeden háromkaréjos, Türjén csúcsíves. A bácsi is csúcsíves, amely kissé nyomottan alakított. A torony megjelenésében Türjén és Bácsoson nem jelentkezik nyolcszögű forma. Szegeden igen: itt a toronytest felső három szintje ilyen. Somogyvámoson vi-

⁹⁶ *A középkori művészet történetének olvasókönyve*. XI–XV. század. Összeállította: Marosi Ernő. Budapest, 1997. 100.

⁹⁷ Stanojev 2009, 18.

⁹⁸ Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei 1*. Budapest, 1959 (a továbbiakban: Genthon 1959) 399.

⁹⁹ Képek: Kriszt György, Dobos Lajos: *Középkori templomaink*. Budapest, 1991, 18. (Türje), 73. (Szeged), Sekulić, Ante: *Drevni Bač*. Split, 1978 (a továbbiakban Sekulić 1978), kép a 13. oldalon (Bács). Műemlékvédelmi beavatkozás nemcsak a türjei tornyokat érte. A bácsi torony idézett képe épp az ablakok tekintetében tér el a maitól: az ikerablakok közti osztót azóta állíthatták helyre. A bácsi torony XIX. századi ábrázolása ugyancsak óvatosságra int az ablakok eredeti megjelenését illetően, de a nyílásokat összefogó keret formájában nem mutatható ki változ(tat)ás (vö. Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztényén, román és átmenet stílus mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, 1876, 261. ábra). Az aracsi torony ablakain is kimutatható műemlékes beavatkozás: a keleti ikerablak osztóját a Gerecze–Pavlicsek-féle munkálatokkor pótolták (vö. Raffay 2006, 30).

szont nemcsak a toronytest felső része nyolcszögű, de a falazott sisakrész is.¹⁰⁰ A nyolcszögű toronytest-rész itt is négyszögletesre ültetett, de egy emelet magasságú, nagy ablakkal. Aracson viszont a négyszögletes rész és a toronysisak maradványai között csak egy egészen alacsony átvezető szintet alkalmaztak, egyetlen kis nyílással, amelyen keresztül a főhajó tetejére lehetett kimászni. Úgy tűnik, hogy itt a négyszögletes és a nyolcszögű részek közti háromszögletű, átvezető formákat sem alkalmazták, szemben a szegedi és a somogyvámosi példával.

Úgy gondolom, hogy a megállapítható különbségek ellenére az aracsi torony legközelebbi rokonai az említettek, és hogy a datálásuk is hasonlóan oldható meg. A tornyok, talán a bácsi kivételével, a XIII. századra keltezhetők.¹⁰¹ A torony felépítése Bácsón is – Aracshoz hasonlóan – utólagos és minden bizonnyal a templomnak a ferencesek általi átvételével függ össze. A torony késői datálásának a lehetősége a ferencesek bácsi jelenlétének legkorábbi évszámán alapul. A ferencesek 1316-tól mutathatók itt ki.¹⁰² A toronynak a ferences liturgiával való kapcsolata Aracson is felmerült.¹⁰³ Kérdés, hogy a tornyot itt nem kell-e ez alapján még későbbre datálni. A ferencesek itteni megjelenését 1370 körülre szokás tenni és Erzsébet anyakirálynéval kapcsolatba hozni.¹⁰⁴ De az említett torony-összefüggések arra utalnak: inkább a tornyot kell korábbra helyezni, és esetleg Erzsébet királyné ferenceseinek Aracsát máshol keresni. Pantićnak a térképzései kutatásain alapuló feltételezésnél járunk, amely szerint a középkori Aracs nem is azonosítható a templomrom körüli településsel.¹⁰⁵

A templombelső kifestésével kapcsolatban is érdemes a figyelmet XIII. századi összefüggésekre felhívni. Az északi mellékhajó egyetlen fennmaradt falpillérén (a keletről számított első falpillérén) nemcsak a vakolás nyomai, hanem a kifestése is megfigyelhetők. Ezek tanúsága szerint ezt a részt kváderfestés díszítette: a vörös felületet fehér fugázás tagolta kváderekre. A kváderfestésnek szinte az egész templombelsőre kiterjedő előfordulása

¹⁰⁰ Genthon 1959, 265. kép.

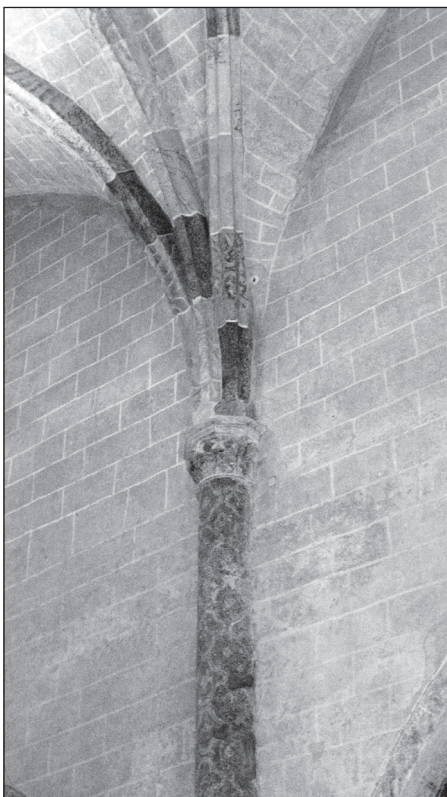
¹⁰¹ Vö. Genthon 1959, 297.

¹⁰² Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963, 212, Marosi Ernő: *A koldulórendi építészet Magyarországon.* In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon.* Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994, 46. A ferencesek bácsi megjelenését Sekulić korábbi időpontokkal (1301, 1306) hozta összefüggésbe: Sekulić 1978, 35, 172. jegyzet.

¹⁰³ Raffay 2005, 53.

¹⁰⁴ Pl. Berecz 1970, 133.

¹⁰⁵ Pantić, Milan K.: *Problem Arače u naučnoj literaturi.* In: *Rad vojvođanskih muzeja* 12–13, 1964, 141–150.

*Kvადერფესტა a kრემსი
დომონკოს ტემპლობან*

bizonyára nem volt ritka, a XIII. században sem. Az aracsihoz hasonló motívum és színvilág jellemzi például a kremsi domonkos templom falait, de a boltozatait is.¹⁰⁶ A kvადerezést viszont az árkádpillérek féloszlopain és a boltozati bordákon nem alkalmazták – ezeket gazdagabb motívumú és színvilágú festéssel látták el.

Stanojev a kolostornak a XV. századra való datálását (és ezzel együtt a XIII. századi templomnak plébániatemplomként való meghatározását) a sírok elhelyezkedésére és mellékleteik értékelésére alapozta, mondván: a kolostor építményeinek helyén korábbi sírok léteztek, amelyeket az új építmény alapfalainak lerakásakor átvágtak, illetve tönkretettek.¹⁰⁷ A kolostor építésének terminus post quemjét tehát a sírok datálása segítségével határozhatjuk meg.

¹⁰⁶ Donin, Richard Kurt: *Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik*. Baden bei Wien, 1935, 125–136. Schedl, Barbara: *Eine neue zeitliche Einordnung des Chores der ehemaligen Dominikanerkirche Hll. Peter und Paul in Krems an der Donau*. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege* 52, 1998, 387–392.

Az ásatás vonatkozó eredményeinek áttekintését nehezíti, hogy szerzőnk a sírok térképén csak a bazilika alapfalait tüntette fel, a kolostorét pedig nem – kivéve a keleti szárny káptalanterem-kápolnájának poligonális záródását és a nyugati szárnyhoz tartozó csekély maradványokat, amelyek persze támpontul szolgálnak.¹⁰⁸ Szerzőnk a sírok datálását a pénzleletek és sírmellékletek segítségével végezte el. Ez rendben is lenne. De szem előtt kellene tartani, hogy a terület erősen és többszörösen bolygatott¹⁰⁹, így a leletek nagy része nem bírhat keltező értékkel a megtalálási helyük vonatkozásában. A sírboltokban talált érmék sem nyújthatnak a sírbolt építési idejéről tájékoztatást.

Jellemző példa a káptalanterem-kápolnában feltárt falazott sír (VII. számú) esete. A sírból olyan leletek jöttek elő, amelyek csakis a sír feldúlásakor és/vagy az ezt követő valamiféle rendbetételkor kerülhettek oda.¹¹⁰ Hogyan is lehetne ezek alapján datálni a sírt? Csak annyi állapítható meg, hogy a feldúláskor vagy a terület rendezésekor a megtalált tárgyaknak már létezniük kellett. Semmi sem bizonyítja, hogy ezek a sír kialakításának idejéből származnának. Ez a sír azért is érdekes, mert róla az sem feltételezhető teljes biztonsággal, hogy korábbi lenne, mint a felette egykor állt építmény. A fentebb említett ábra e tekintetben mégiscsak hasznos: róla olvasható, hogy a sír a káptalanterem-kápolna tengelyében helyezkedik el, északra kissé eltolódva, középtájt. Ilyen pozíciójú sírhely különösen fontos – alkalmasint az adott hely alapításában és felépítésében vezető szerepet játszó – személynek járhatott. A szóban forgó sírról nagyobb valószínűséggel feltételezhető, hogy a káptalanterem-kápolna alapítója és építtetője számára lett kialakítva, és hogy az épületrésszel együtt, esetleg kevéssel utána készült, semmint az, hogy korábbi lenne és csak a pusztá véletlennek köszönhetően került a kápolnatér előkelő kellős közepébe. Amennyiben persze nem bizonyítható, hogy felső részét a káptalanterem padlójának kialakításakor megcsonkították.

Más esetekben a sírokról valóban nem feltételezhető, hogy a kolostor építményeivel egyidősek vagy későbbiek lennének: ezek a sírok a kolostor alapfalainak lerakásakor már léteztek, és létükre a tervezéskor és a munkálatokkor (már) nem voltak különösebb tekintettel: az új falakat e sírokra építették. Stanojev helyesen gondolta, hogy a sírok datálása arra a kérdésre is feleletet ad, hogy mi a kolostori falak építésének terminus post quemje. Azt már vitattam, hogy a leletek a feldúlt sírok esetében mennyiben tekint-

¹⁰⁸ Stanojev 2009, 58. ábra.

¹⁰⁹ Stanojev 2009, 69.

¹¹⁰ Stanojev 2009, 52–55.

hetők keltező-értékűeknek. A kolostori alapfalak metszette sírok esetében e vita viszont egyetlen sírra – a 35. számúra – korlátozódhat. A szóban forgó sírok közül a régészeti feltárás ugyanis csak ebben az egyben talált tárgyakat – a kolostori építkezésekkor megrongált 14-es, 26-os, 27-es, 28-as, 40-es, 59-es, 72-es számot viselő sírok pedig mind tárgyi leletek nélküliek!¹¹¹

Az építkezésekkor megrongált sírok így mást nem bizonyítanak, csak azt, hogy a területen korábban temető létezett. Azok a sírok, amelyeket építkezéssel összefüggő bolygatásokkal nem jellemezhetünk – ilyenek a 44-es, 70-es, 71-es számot viselők¹¹² – azt a feltételezést is megengedik, hogy a kolostor területét később is használták temetkezésekre. Az említett sírokból ugyanakkor a csontokon kívül más leletek is előkerültek.

Nem vitatom: Stanojev könyve fontos, mert közli a Nagy Sándor-féle ásatás leletanyagát, és így alapul szolgálhat a későbbi régészeti elemzésekhez is. Elismerem: a könyv adalékokat szolgáltat a művészettörténeti értékeléshez is. De: a mű tudományos értelemben korántsem olyan alapvető és megbízható, következtetéseiben pedig korántsem olyan makulátlan, hogy csupán rá lenne alapozható az araci templomnak a művészettörténeti és régészeti bemutatása és értékelése. Így nemcsak hogy nem alkalmas arra sem, hogy kiindulópontja legyen a romok jövőbeni sorsát meghatározó, a romok körüli területet is érintő műemlékvédelmi munkáknak, de a munkálatok tudományos háttéranyagaként való kritikátlan és kizárólagos felhasználása veszélyes is lehet a romok jövőbeli állapota és megjelenése szempontjából. A templomromon az 1970-es években eszközölt műemlékvédelmi beavatkozások hibái és tévedései is a szakmai háttér elégtelenségéből fakadtak!¹¹³ Most az 1970-es évekbelieknél is nagyobb szabású műemlékvédelmi munkákra készülődnek, amelyeknek a veszélyei is nagyobbak! A munkák megálmodóit egyelőre nem tudom másra, csak szakmai (szakmák közti és szakmákon belüli) konszenzus keresésére, valamint a régebbi és az újabb szakirodalom kritikus olvasására biztatni.

¹¹¹ Stanojev 2009, 36, 38, 40, 43, 45.

¹¹² Stanojev, 2009, 41, 44, 45.

¹¹³ Raffay 2005, 31, 42, 44, 47–48.